

Balogh Márton

jogballgató (PTE ÁJK), az ÓNSZ Közjogi Tagozatának tagja

Döntéshozatal az Európai Unió külpolitikájában*

I. Bevezetés

Reflexiómban az Európai Unió Közös Kül- és Biztonságpolitikájának a döntéshozatali mechanizmusát, rendhagyó szabályozását és a szankciórendszerét fogom elemezni, amelyhez a 2022/267/KKBP¹ határozatot is megvizsgálom.

A Közös Kül- és Biztonságpolitika (továbbiakban: KKBP) az Európai Unió egyetlen kormányközi szakpolitikája.² Fontos a bevezetőben különbséget tenni a kormányköziség és a szupranacionalitás között. A két együttműködési forma elhatárolását elsősorban abban kell megragadni, hogy a résztvevők milyen módon jutnak el a döntések meghozatalához, azt kik és hogyan hozzák meg, valamint ezen döntések végrehajtása – esetleg a végre nem hajtása – mennyire szigorúan ellenőrzött, és milyen szabályok szerint működik. Az Európai Unió jogában a kormányköziség a vétójoggal rendelkező szuverén nemzetállamok együttműködését jelenti, míg a szupranacionalizmus az Európai Bizottság kezdeményezését és az Európai Unió Bíróságának a hatáskörét és joghatóságát hangsúlyozza, röviden tehát a kormányköziségben kevésbé biztosított a döntések kikényszeríthetősége a tagállamok részéről. A döntéshozatal formái különböző hatalmi konstellációkat, így eltérő politikai folyamatokat vonnak maguk után, ennek pedig történelmi indokai (is) vannak. Az Európai Unió létrejöttekor a kontinens államainak szövetségét hozta létre, és nem egy európai népen alapuló államot alkotott.³ Az Európai Unió tagállamai a Lisszaboni Szerződésben a külpolitikát nem emelték szupranacionális szintre,⁴ amelynek véleményem szerint a szakpolitika „kényessége” az oka, ugyanis a KKBP szupranacionalizálása több politikai kérdést is felvethet – ideértve például az imént Paczolay Pétertől idézett tagállami szövetség vagy európai népen alapuló

* A KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS MINISZTERIUM ÚNKP-22-2 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK A NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ALAPBÓL FINANSZÍROZOTT SZAKMAI TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.

¹ A Tanács (KKBP) 2022/267 határozata (2022. február 23.) az Ukrajna területi integritását, szuverenitását és függetlenségét aláásó vagy fenyegető intézkedések miatti korlátozó intézkedésekről szóló 2014/145/KKBP határozat módosításáról (HL L 42I., 2022).

² Jakob C. *Øbrgaard*: International relations or European integration: is the CFSP *sui generis*? In: Rethinking European Union Foreign Policy (szerk. Ben *Tonra* – Thomas *Christiansen*). Manchester University Press, Manchester 2018.

³ *Paczolay* Péter: A magyar alkotmány jövője és az uniós csatlakozás. Politikatudományi Szemle 2004/1-2. sz. 44. o.

⁴ *Horváth* Zsuzsanna – *Mohay* Ágoston – *Pánovics* Attila – *Szalayné* Sándor Erzsébet: Európai Közjog 2. Elektronikus oktatási segédanyag. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs 2016. 211-212. o.

állam közötti differenciát. Jogilag ennél egyszerűbb válasz adható a kérdésre, ugyanis az alapító szerződések módosítása nélkül nem lehet a szakpolitikát átalakítani. Meg kell azonban jegyezni, hogy a KKBP döntései manapság jobban, mint eddig bármikor hatással vannak életünkre. A szankciók, különösen az Ukrajnában kitört háború folyamán bevezetett korlátozásokat előíró határozatok végrehajtása kardinális jelentőségű feladat az Európai Unió világhatalmi státuszának megőrzése érdekében.

II. Döntéshozatal a Közös Kül- és Biztonságpolitikában

A Közös Kül- és Biztonságpolitika szabályozása rendhagyó, ugyanis az EU szakpolitikái az Európai Unió Működéséről szóló Szerződésben (EUMSZ)⁵ kerültek szabályozásra kivéve a KKBP-t, amelyről az Európai Unióról szóló Szerződés (EUSZ)⁶ rendelkezik. Ennek jelentősége az, hogy egyetlen kormányközi szakpolitikaként a szerződéseket elfogadó tagállamok a KKBP ilyen módon történő elhatárolására is törekedtek.

„Az Unió közös kül- és biztonságpolitikára vonatkozó hatásköre a külpolitika minden területére és az Unió biztonságát érintő valamennyi kérdésre kiterjed” – így rendelkezik az EUSZ 24. cikke az uniós külpolitikai hatáskört létrehozó jogalapról. A döntéshozatalban három uniós intézmény tevékenysége meghatározó: az Európai Tanács, a Tanács és az Európai Unió külügyi és biztonságpolitikai képviselője⁷. A KKBP-ben az Európai Tanács állapítja meg a KKBP stratégiai érdekeit és célkitűzéseit, valamint az általános iránymutatásokat, amelyek alkalmazásához szükséges határozatokat már a Tanács fogadja el.⁸ Az Unió külügyi és biztonságpolitikai főképviseleje a KKBP kidolgozásához járul hozzá, betölti az Európai Parlament Külügyek Tanácsának elnöki tisztjét és gondoskodik a KKBP határozatok végrehajtásáról.⁹

Főszabály szerint az Európai Tanács és a Tanács egyhangúlag¹⁰ fogadja el a határozatokat, azonban az EUSZ 31. cikk szabályozza a nemzeti képviselők tartózkodását. Egy tagállamnak minden lehetősége megvan a tartózkodásra, *„Ebben az esetben nem köteles a határozatot alkalmazni, de elfogadja, hogy a határozat köti az Uniót.”*¹¹ Panos Koutrakos, a londoni The City Law School egyetem professzora ezt hívja a *„konstruktív tartózkodás”* intézményének, amely szerint a tartózkodó államnak az is a kötelezettsége, hogy ne hátráltassa tevékenységében a határozatot elfogadott tagállamok munkáját.¹²

⁵ HL 2012 C 326. Az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata.

⁶ HL 2012 C 326. Az Európai Unióról szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata.

⁷ A tisztelet 2019 óta Joseph Borrell tölti be. Az EU külügyi és biztonságpolitikai képviselője az Európai Bizottság alelnöke is egyben. Josep Borrell Fontelles: Responsibilities. https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024/borrell-fontelles_en. (2022.11.28.)

⁸ EUSZ 26. cikk

⁹ EUSZ 27. cikk

¹⁰ Az egyhangúság minden tanácstag egyetértését követeli.

¹¹ EUSZ. 31. cikk (1) második bekezdés

¹² Panos Koutrakos: EU international Law (second edition). Hart Publishing, Oxford 2015. 439. o.

Látható, hogy a szerződés rendelkezése gyakorlatilag egy nem-tevési korlátozás ellenére igencsak megengedő a tagállamok felé. Az EUSZ 31. cikk (1) pontjának második bekezdése szerint a tartózkodás jogkövetkezménye egy esetben egyenesen megakadályozza a határozat elfogadását, ugyanis „Ha a Tanácsnak azok a tagjai, akik tartózkodásukhoz ilyen nyilatkozatot fűztek, a tagállamok legalább egyharmadát és egyben az Unió népességének legalább egyharmadát képviselik, a határozat nem kerül elfogadásra.” Ez a szabályrendszer biztosítja a tagállamok autonóm döntéseit, de nehézséget jelent az egységes külpolitikai fellépésekben és a szankciók egységes alkalmazásában.

Az EUSZ négy kivételt határoz meg a főszabályt jelentő egyhangóság alól. Ezekben az esetekben minősített többséggel hozható döntés a KKBP-ben. Elsőként, „amikor az Európai Tanácsnak az Unió stratégiai érdekeit és célkitűzéseit meghatározó, a 22. cikk (1) bekezdése szerinti határozata alapján az Unió fellépését vagy álláspontját meghatározó határozatot fogad el”¹³. A cikkben foglalt stratégiai érdekeket és azok védelmére szóló rendelkezéseket a 21. cikk (1)-(3) pontjai sorolják fel, jelentőségük, hogy a KKBP szankciók ezek megsértése esetén kerül napirendre.¹⁴ Koutrakos professzor szerint az első eset lényegében a KKBP hatékonyságát segíti, hiszen ezzel egy másik egyhangúlag elfogadott határozathoz kapcsolódó éppen kidolgozás alatt álló határozatot minősített többséggel is meg lehet szavazni.¹⁵ A második kivétel az Unió külügyi és biztonságpolitikai főképviselőjének a szerepét emeli ki. A Főképviselő intézményét kettős céllal hozták létre. Egyrészt egyszerűbbé teszi a kapcsolatfelvételt a nemzetközi partnerekkel, egyúttal pedig hidat képez a külpolitikai döntéshozatal résztvevői között uniós szinten.¹⁶ A Tanács akkor is minősített többséggel határoz, ha a főképviselő a saját vagy az Európai Tanács kezdeményezésére külön felkéri erre. A Főképviselő intézménye duális funkciójának második eleme tehát a javaslattétel minősített többséggel hozott döntésekben. A további két eset előfordulhat, ha a Tanács „amikor az Unió valamely fellépését vagy álláspontját meghatározó határozat megvalósítására vonatkozó bármilyen határozatot fogad el” illetve, „amikor a 33. cikknek megfelelően különleges képviselőt nevez ki.”¹⁷ A tagállamoknak a minősített többségű szavazás esetén is törekedniük kell a közös döntések meghozatalára és azok megvalósítására, azonban az EUSZ ismét egy biztonsági féket adott a nemzeti érdekek érvényesülése érdekében. Ennek lényege az, hogy a Tanácsban egy képviselő állama által „létfontosságú és általa megnevezett nemzeti politikai okokból” ellenezheti a

¹³ EUSZ. 31. cikk (2) pont

¹⁴ Az Unió külső tevékenységének (külpolitikájának) az EUSZ 21. cikk (1) pont szerinti alapelvei „a demokrácia, a jogállamiság, az emberi jogok és alapvető szabadságok egyetemes és oszthatatlan volta, az emberi méltóság tiszteletben tartása, az egyenlőség és a szolidaritás elvei, valamint az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt elvek és a nemzetközi jog tiszteletben tartása.” Több itt felsorolt alapelve fogok a 2022/267/KKBP elemzése során visszautalni.

¹⁵ Koutrakos: i. m. 438. o.

¹⁶ Koutrakos: i. m. 428. o.

¹⁷ EUSZ. 31. cikk (2) pont. Nota bene: Jelenleg 9 különleges képviselő segíti a főképviselő munkáját, ilyen például Eamon Gilmore, az EU emberi jogi különleges képviselője. Lásd: Emberi jogok: az EU új különleges képviselőt nevezett ki. <https://www.consilium.europa.eu/hu/press/press-releases/2019/02/28/human-rights-eu-appoints-a-new-special-representative/>. (2022. 11. 28.)

minősített többséggel hozandó KKBP határozat elfogadását, ilyenkor szavazásra nem kerül sor és egy „intenzív konzultáció” veszi kezdetét a főképviselő vezetésével a tagállam számára elfogadható megoldás felkutatására.¹⁸ A *fontos ok létfontosságú* okra ugyan módosult az Amszterdami és Nizzai Szerződés óta, azonban jellegében nem változott a KKBP határozatok nemzeti érdekek mentén történő elfogadhatóságának megakadályozása,¹⁹ amely igencsak megnehezíti a döntéshozatali mechanizmus hatékonyságát a KKBP-ben. A rendelkezés „fék” jellegét az adja, hogy a szavazásra nem kerülhet sor. A cikknek ez a fordulata két dolgot jelez: az EUSZ biztosítaná a lehetőséget minősített többségű szavazás esetén is a leghatékonyabb együttműködésre, azonban a Lisszaboni szerződésben is számos hatásköre megmaradt az Európai Tanácsnak, vagyis a tagállamok állam- és kormányfőinek arra, hogy politikai okokból a határozatokat ne kelljen elfogadniuk (sikertelen konzultáció esetén is megvan a lehetőség a visszakozásra azzal, hogy az ügyet egyhangú szavazásra az Európai Tanács elé terjesztik). Az Európai Unió kormányközi külpolitikája a legutóbbi szerződésmódosításban több teret adott a tagállamok közös érdekeinek érvényesülésére, azonban ezek határait változatlanul a tagállamok önös érdekei határozzák meg.²⁰ A tagállamok képesek kikapukat találni a konszenzusos döntések meghozatalában, illetve azok végrehajtásában azzal, hogy a tagállam által megnevezett nemzeti politikai okokból ellenezni tudja a minősített többséggel meghozandó határozatok elfogadását. Emiatt lassú és széttartó döntések szülehetnek. Véleményem szerint a tagállamok ilyen szintű széttartására lehetőséget adó lehetőségek korlátozása érdekében a változtatás célszerű lenne.

*Az állampolgárok hangját*²¹ jelentő Európai Parlament (EP) KKBP-ben biztosított hatáskörének vizsgálata azért fontos, ugyanis éppen az EP a leginkább demokratikusként illelhető uniós szerve.²² A döntéshozatalban meghatározott három intézmény (Európai Tanács, Tanács és Főképviselő) között nem szerepel az EP, az EUSZ 24. cikke pedig kizárja a jogalkotási aktusok elfogadását a KKBP területén, ezzel szintén erősítve hatáskörének korlátait. Az Európai Parlamentnek informális befolyása van a KKBP-re. Befolyással lehet a tagállamok intézkedéseire, ugyanis az EP Külügyi Bizottságának két albizottsága – az emberi jogok és a biztonság és védelem albizottság – felügyelheti az EU külpolitikáját, ez azonban mégsem elég akkor, ha a tagállamok bármilyen döntést

¹⁸ EUSZ. 31. cikk (2) pont

¹⁹ Koutrakos: i. m. 439. o.

²⁰ A KKBP-ben az Európai Unió Bírósága (a továbbiakban: EUB) előtti ítélezési gyakorlatában hasonló a helyzet a tekintetben, hogy a tagállamok az EUB hatásköreit a szakpolitikában két esetre korlátozták, mégis, ameddig érdekeiket az nem sérti, addig *hallgatólagos megegyezéssel* tűrik az EUB jelenlegi kiterjesztő szerződés-értelmezését, amely szerint a Bíróság egyre több eljárásban állapítja meg hatáskörét a szerződések kifejezett engedélye nélkül. Amennyiben a tagállamok ezzel nem értenének egyet, minden lehetőségük meglenne a szerződésmódosításra, ezzel pedig az EUB KKBP-ben gyakorolt hatásköreinek szorosabbra vonására.

²¹ The European Parliament: The Citizen's Voice in the EU. A short guide to the European Parliament. https://www.europarl.europa.eu/pdf/divers/EN_EP%20brochure.pdf. (2022. 11. 29.)

²² Tudniillik az EP képviselőit ötévente közvetlenül választják az „Európai Unió állampolgárai”.

meghiúsíthatnak érdekeikkel nem egyező szankciókat előíró határozatok elfogadása tekintetében.²³ Azzal, hogy a Parlament ki van zárva a döntéshozatalból, a KKBP-ben változatlanul fennáll az Európai Unió demokrácia-deficitje, ugyanis egyedül közvetett legitimitással bír az, hogy a Tanács és az Európai Tanács tagjait a saját államuk állampolgárai választják.

Érdeemes a döntéshozatal hatékonysága tekintetében az ún. *passarelle* klauzulát elemezni, amely meglátásom szerint egy újabb félmegoldás a KKBP-ben. „Az Európai Tanács egyhangúlag elfogadott határozatban úgy rendelkezhet, hogy a Tanács a (2) bekezdésben említettektől eltérő esetekben is eljárhat minősített többséggel.”²⁴ Az idézett cikk tehát biztosítja – az Európai Tanács egyhangúságával – azt, hogy a Tanács minősített többséggel határozhasson főszabály szerint egyhangúságot előíró szavazás eseteiben is, azzal, hogy a minősített többségről és a *passarelle*-klauzuláról szóló bekezdések a katonai vagy védelmi vonatkozású határozatokra nem alkalmazhatóak. Az eddigiekhez hasonlóan szintén elősegíti a közös érdekek érvényesülését a klauzula, azonban ebben sem kötelezhető szinte semmire egy egyet nem értő tagállam. A két meghatározott korlát (katonai és védelmi kérdések) alátámasztja az Európai Unióval szemben felállított kritikákat, amelyek szerint annak tagállamai nem akarják feladni szuverenitásukhoz erősen kötődő önálló katonai és védelmi döntésekbeli hatáskörüket – ennek megtörténtét az EUSZ áthidaló záradéka is teljesen kizárja.²⁵ Garanciát biztosít az EUSZ a döntések hatékonyabbá tételére, azonban kivételt tesz egyes – szuverenitást sértő – esetekben, ami számomra „félmegoldást” jelent. Nehéz kompromisszumra jutni, ha a feleknek a kihátrálásra adott lehetőségei biztosítottak.

Véleményem szerint a döntéshozatal ilyen szintű szabadsága, különös tekintettel azok „fékeire” rossz üzenetet küld a tagállamoknak. A döntések elfogadásának a tagállamok szabad akaratába bocsátásával azok végrehajtása és alkalmazása lassúvá és nehézkessé válik (ha egyáltalán születik döntés a kérdésben). Az Európai Unió államai más célokkal és érdekekkel ülnék a tárgyalóasztalhoz, azonban az EU kétségtelenül politikai, mintsem kizárólag gazdasági kooperációvá alakult fejlődése során, ezért szükség lenne a külpolitikában szorosabb együttműködést előíró irányzó rendelkezésekre.

III. KKBP szankciók

A reflexió ebben a részében egy Tanács által elfogadott KKBP határozat mutat be, ezzel szemléltetve az eddig felvázolt jogszabályi háttér jelentőségét. A Tanács 2022/267/KKBP határozata

²³ Ligia Corduneanu: CFSP – Vacillating Between Supranationalism and Intergovernmentalism? CES Working Papers 2014/1. sz. 59-60. o.

²⁴ EUSZ 31. cikk (3) pont

²⁵ Az EUSZ-ben a 31. cikkhez hasonlóan a klauzula a 48. cikk (7) pontjában is szerepel: „Amennyiben az Európai Unió működéséről szóló szerződés vagy e szerződés V. címe egy meghatározott területen vagy esetben a Tanács számára egyhangú határozathozatalt ír elő, az Európai Tanács határozatban felbatalmazhatja a Tanácsot, hogy az adott területen vagy esetben minősített többséggel határozzon. Ez az albekezdés nem alkalmazható a katonai vagy védelmi vonatkozású döntések esetén.”

a 2014/512/KKBP²⁶ határozat módosításáról szóló rendelkezéseket tartalmazza, amely az Ukrajna szuverenitásának és területi integritásának megőrzése érdekében az orosz állampolgárokra rótt gazdasági szankciókat. A 2022/267 határozat felvette a korábbi határozat mellékletébe azokat, akik az Oroszországi Föderáció Szövetségi Gyűlésének Állami Dumája tagjaiként igennel szavaztak a V.V. Putyinhoz, az Oroszországi Föderáció elnökéhez intézett határozatra, hogy ismerje el független államokként Ukrajna a Donyecki- és a Luhanszki Népköztársaságok szeparatisták által követelt részeit.²⁷ Az igennel szavazókat sújtó szankciók szükségességét az uniós tanácsi határozat melléklete úgy indokolja, hogy szavazatuk hozzájárult Ukrajna területi integritásának sértéséhez, veszélyezteti szuverenitását és függetlenségét, valamint hozzájárult Ukrajna további destabilizálásához. A Tanács által hozott határozatban az Európai Unió saját értékei tükröződnek, azaz *„az államok szuverén egyenlősége és területi integritása, a határok sérthetetlensége, az erőszakkal való fenyegetéstől, illetve az erőszak alkalmazásától való tartózkodás, és az államok szabadsága, hogy megválaszthassák vagy megváltoztathassák saját biztonsági megoldásaikat.”*²⁸ A határozat (3) pontja levezeti létrehozásának mechanizmusát is: *„az Európai Tanács felkérte a Bizottságot és az Unió külügyi és biztonságpolitikai főképviselőjét is, hogy terjesszenek elő további korlátozó intézkedésekre vonatkozó opciókat, ideértve a gazdasági szankciókat is.”* E határozat jól illusztrálja azt, hogy a KKBP döntések hatékonysága és a döntéshozatali mechanizmus reformja az aktuális geopolitikai helyzetre való gyors és hatékony reakciót segítheti, különös tekintettel a szankciópolitikára.

IV. Konklúzió

Az Európai Unió *„Egyesülve a sokféleségben”*²⁹ jelmondata azt a hihetetlen eredményt szimbolizálja, hogy a kezdeti integrációs kísérleteit követően mára odáig jutott, hogy huszónhét merőben különböző európai állam közös külpolitikai döntéseket hozhat. Úgy gondolom, hogy különösen az Ukrajnában zajló háború hatására, ahol akár egyik pillanatról a másikra is szükség lehet a tagállamok közös, egyhangú fellépésére, a tagállamoknak el kell dönteniük, hogy szuverenitásuk önmaguk általi következetes gyakorlása vagy a döntéseik hatékonysága a fontosabb. Különösen a külpolitikában egységes fellépésre van szükség, amelyet a jelenlegi döntéshozatali mechanizmus a maga valójában biztosít ugyan, de számos lehetőséget fenntart a tagállamok tartózkodására. Megvalósítható vajon a

²⁶ A Tanács 2014/512/KKBP Határozata (2014. július 31.) az ukrajnai helyzetet destabilizáló orosz intézkedések miatt hozott korlátozó intézkedésekről. (HL L 229., 2014.) Nota bene: A határozat egyébként aktuálpolitikai jelentősége mellett különös igazságszolgáltatási relevanciával is bír, ugyanis komoly szakirodalmi vita keletkezett a Rosneft ügyben ezt a határozatot vizsgáló ítélet hatására. (2017. március 28-i Rosneft ítélet, C-72/15., EU:C:2017:236.)

²⁷ Mint az köztudott a 2022. február 21-ei rendelet aztán elrendelte orosz fegyveres erőknek az említett területekre vezénylését, és kitört a háború.

²⁸ 2022/267/KKBP határozat (5) pont

²⁹ Az EU jelmondata. https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/symbols/eu-motto_hu. (2022. 11. 30.)

KKBP szupranacionalizálása? Ahogyan a Bel- és Igazságügyi Együtműködés (továbbiakban: BEI) terén, úgy a Közös Kül- és Biztonságpolitikában is megvalósítható, mindez azonban a nemzeti szuverenitás egy részének közös gyakorlásával járna együtt. Felmerül a kérdés, hogy készen állnak-e a tagállamok erre, valamint egyáltalán céljuknak tekintik-e ezt. A BEI sem volt mindig szupranacionális, mégis a Lisszaboni Szerződésben az EU kizárólagos hatásköreibe integrálódott.³⁰ Az Európai Unió nemzetei beismerték, hogy a nemzetközi bűnözés könnyebben felderíthető együttműködésükkel. A beismeréshez társult még egy fontos tényező: a tagállamok közös értékei. Az Európai Unió tagállamainak fontos a szabadság, a biztonság és a jog érvényesülése, azzal, hogy az „alapvető jogokat és a tagállamok eltérő jogrendszereit és jogi hagyományait”³¹ továbbra is tiszteletben kell tartania az EU intézményrendszereinek. Úgy gondolom, hogy a KKBP fejlődését a BEI-hez hasonlóan érdemes vizsgálni: ha a tagállamok érdekét képezi, akkor változtatni fognak a jelenlegi döntéshozatali mechanizmuson. Ez egyszerre fogja azt is jelenteni, hogy a tagállamok részlegesen átadják a külpolitikai szuverenitásuk egy részét az Európai Uniónak. A kérdés az, hogy a jelenlegi geopolitikai helyzet, valamint a háború mit fog eredményezni: közelebb hozza a tagállamokat egymáshoz, vagy eltaszítja őket egymástól. Végszóként Robert Schumann, az Európai Unió alapító atyjának véleményét idézném az Európai integrációról: lemondás a szuverén hatalomról a közös főhatóság javára.³²

³⁰ Horváth – Mabay – Pánovics – Szalayné: i. m. 182. o.

³¹ EUMSZ 67. pont

³² Robert Schumann: Európáért. Pannónia könyvek, Pécs 2004. 93. o.